

Kristofer BRAUNING (Christopher R. Browning)

KONAČNO REŠENJE u Srbiji — JUDENLAGER na Sajmištu — Studija slučaja* —

PROCES zatiranja Jevreja u Srbiji pada u vreme samog početka *konačnog rešenja* u Evropi i obuhvata niz akcija, od izvođenja pred streljački stroj do ubijanja u kamionu-dušegupki. Prvo sistematsko streljanje srpskih Jevreja u jesen 1941. izvršeno je čak nekoliko dana pre nego što je sredinom oktobra počelo deportovanje nemačkih Jevreja, a gušenje srpskih Jevreja u dušegupki u proleće 1942. bilo je dovršeno početkom maja, još pre nego što su proradile gasne komore u Sobiboru i Treblinki. Masovna streljanja u Srbiji bila su samo delimično analogna akcijama streljanja započetim prethodnog leta u Sovjetskom Savezu, a u kojima su izvršiocima bile operativne grupe *Einsatzgruppen*. U Srbiji su egzekutori najčešće bili obični vojnici, a ne pripadnici SS-jedinica, dok su žrtve bili muškarci od 14 do 70 godina starosti, a ne čitave porodice. Osim toga, u Srbiji su jevrejski muškarci izvođeni pred streljački stroj pod izgovorom da je to sastavni deo represalija zbog gubitaka koje su oružanim snagama naneli partizani, a ne u ime proklamovanog cilja da se zatire celokupno jevrejsko stanovništvo. Međutim, neizvesnost u pogledu krajnjeg cilja i svrhe nacističke politike prema Jevrejima nije dugo potrajala. Oni koji su preživeli jesenje masakre, pretežno žene i deca, smešteni su u jedan koncentracioni logor na mestu nekadašnjeg Sajmišta, tačnije sa zemunske strane reke Save, na prilazu Beogradu; zatočenioci ovog logora, bez razlike u pogledu starosti i pola, umoreni su u jednom kamionu-dušegupki u proleće 1942. Ova studija se prvenstveno bavi tom drugom fazom »konačnog rešenja« u Srbiji — istorijom koncentracionog logora Sajmište (*Semlin Judenlager*).

SEMLIN JUDENLAGER

Pošto su Nemci, u aprilu 1941. okupirali Jugoslaviju, oni su odmah rasparčali ovu osvojenu zemlju. Saveznicima Nemačke pripali su pojedini njenj delovi, pri čemu je u Hrvatskoj uspostavljena ustaška država, dok je Srbija ostala okupaciona zona nemačke vojske. Tokom grozničavih deset dana, koliko je proteklo od neočekivanog jugoslovenskog odbacivanja pakta sa Nemačkom i invazije Jugoslavije, koja je usledila 6. aprila, užurbano su izrađeni planovi za okupaciju ove zemlje. Po naređenju Glavne vojne komande (OKH) od 2. aprila stvorena je operativna grupa (*Einsatzgruppe*) u sastavu Šipo-SD kao organ odgovoran za iste zadatke u Srbiji

* Istraživanja za ovu studiju finansirana su iz sredstava Humboldtova (Alexander von Humboldt) fondacije. Rad je na engleskom jeziku objavljen pod naslovom *The Final Solution in Serbia: The Semlin Judenlager — A Case Study* u *Yad Vashem Studies XV* (Jerusalem, 1983, 55—90). Najlepše zahvaljujemo autoru i Memorijalnom centru Yad Vashem kao i redakciji časopisa *Yad Vashem Studies XV*.

koje su ti policijski organi imali u Rajhu, a naročito za borbu protiv državnih neprijatelja. Među ove su, naravno, ubrajani Jevreji.¹ Operativna grupa SS-šandarfirera (*Standartenführer*) dra Vilhelma Fuksa (Wilhelm Fuchs) bila je podređena šefu vojne administracije dru Haraldu Turneru, koji je imao čin SS-brigadefirera (*SS-Brigadenführer*), a uskoro potom unapređen u grupenfirera (*Gruppenführer*); ovaj je imao nadzor nad čitavim administrativnim i civilnim sektorom okupacione zone kao sistema koji je bio podeljen na četiri vojna okruga (*Feldkommandanturen*). Turner je, opet, podnosio izveštaje vojnim komandantima (*Militärbefehlshaber*), a na tom položaju nalazili su se uzastopno Šreder (Schröder), Dankelman (Dankelmann), Beme (Böhme) i Bader — koji su paradirali kroz Srbiju 1941. Na taj način, su srpski Jevreji još pre same invazije stavljeni pod jurisdikciju SS-organizacije, dok je vojni komandant u Srbiji zadržao u svojim rukama opštu komandu i odgovornost za okupacionu politiku.

Međutim, po izvršenoj invaziji, ovo jednostavno predavanje svih akcija u vezi sa Jevrejima u delokrug SS-organizacije nije značilo i njenu isključivu nadležnost. U stvari, čitava armija funkcionera učestvovala je u sprovođenju nemačke politike prema Jevrejima u Srbiji. U samoj Turnerovoj Vojnoj upravi (*Militärverwaltung*) bila su dva službenika, od kojih je jedan bio odgovoran za sprovođenje političkih mera prema Jevrejima, a drugi za jevrejsku imovinu. U štabu *Feldkommandature* 599. vojnog okruga u koji je spadao i Beograd, a na čelu kojeg je bio pukovnik Fon Kajzenberg (Von Kalsenberg), nalazila su se službena lica odgovorna za jevrejske poslove i jevrejske stanove.² Treba pretpostaviti da su i drugi vojni okruzi imali svoje stručnjake za jevrejsko pitanje s obzirom na to da je nabiranje akcija protiv Jevreja bilo obavezni deo svakog izveštaja o tekućoj situaciji koji su krajskomandature (*Kreiskommandanturen*, vojni odseci) podnosile feldkomandaturi 610.³ Iz Beograda su stizala naređenja u ime komandanta grada pukovnika Fon Kajzenberga kojima su propisivani časovi određeni za kupovinu i policijski časovi za Jevreje, dok su naređenja za obavezno prijavljivanje raznih kategorija Jevreja policiji izdavana u ime šefa operativne grupe Sipo-SD Fuksa (Fuchs).⁴ Opštu jurisdikciju nad jevrejskom imovinom imalo je Starateljstvo nad jevrejskom imovinom pri Uredu generalnog opunomoćenika za privredu u Srbiji, Franca Nojhauzena (Franc Neuhausen), koji je podnosio izveštaje Geringu, dok je nadležnost za ličnu imovinu i nakit Jevreja posle izvesnog oklevanja preneti na Sipo-SD.⁵ I, najzad, u delokrugu opunomoćenika Ministarstva inostranih poslova Feliksa Benzlera (Felix Benzler) bila su sva pitanja koja bi se u Srbiji pojavila na planu inostranih poslova, a tu su, po njegovom i Ribentropovom shvatanju, spadala i ona koja su se ticala Jevreja.⁶ Ukratko, haotičnost administrativne strukture, karakteristične za nemačku okupaciju svuda u Evropi, bila je u Srbiji potpuno očigledna, podrazumevajući i politiku prema Jevrejima.

¹ Bundesarchiv-Militärarchiv Freiburg (u daljem tekstu: BA-MA), RW 40—79; Schröder Memorandum, 17. jula 1941. i Turner Memorandum, 27. avgust 1941; vid. također: Helmut Krausnick, *Die Einsatzgruppen vom Anschluss Österreichs bis zum Feldzug gegen die Sowjetunion. Entwicklung und Verhältnis zur Wehrmacht*, 1 deo dokumenta *Die Truppe des Weltanschauungskrieges*, Stuttgart 1981, 137.

² Vojno-istorijski Institut, Beograd (u daljem tekstu: V. I. I.), Nemačka arhiva, 27-2-38, telefonski imenik *Feldnachrichten Kommandantur* 32.

³ V. I. I., Nemačka arhiva, Praški mikrofilm, rolina 8/deo 629.

⁴ V. I. I., Nemačka arhiva 50-4-2, 50-4-7, 50-8-1, 66-2-3/a, 66-2-31.

⁵ NI-1575, Gurski — sumarni izveštaji, 23. marta 1945.

⁶ *Akten zur Deutschen Ausgrenzpolitik, 1918—1945, Serija D, deo 2, Göttingen 1970, 475—476.*

Srpski Jevreji bili su ubzo zapljusnuti talasom diskriminativnih mera: prijavljivaju, obeležavanju, policijskom času, prinudnom radu, ograničavanju svojih ekonomskih i društvenih aktivnosti i konfiskaciji imovine.⁷ Njihova situacija pogoršala se u leto 1941, istovremeno s izbijanjem partizanskog ustanka, kada su Jevreji u većoj meri i neproporcionalno izdvajani kao žrtve nemačkih represalija i mera terora radi gušenja pobune. Sredinom avgusta, banatski Jevreji bili su isterani iz svojih domova i odvedeni u Beograd; potom su svi jevrejski muškarci stariji od 14 godina sa područja Beograda, kako Beograđani tako i oni iz Banata, zatvoreni u logor Topovske šupe.⁸ Od početka avgusta, opunomoćenik nemačkog Ministarstva inostranih poslova, navodno na predlog Haralda Turnera, više puta je požurio deportovanje srpskih Jevreja (po mogućstvu u Rumuniju) kao nužan preduslov za pacifikaciju zemlje. Berlin je odbacio ovaj zahtev za deportaciju, tak da su jevrejski muškarci predstavljali pogodan izvor ljudskih žrtava za represalije nemačke vojske, koje su sada bile utvrđene na stotinu talaca za jednog nemačkog vojnika. Pošto je »problem« jevrejskih muškaraca bio na taj način rešen, Nemci su prešli na rešavanje pitanja žena, dece i staraca čiji je broj prvobitno bio procenjen na 20.000. Za njih je bila predviđena internacija u jednom logoru u Sremskoj Mitrovici, s tim da na proleće budu deportovani u jedan »sabitni logor na istoku«.⁹

Koncentracioni logor u Mitrovici, za koji je najpre bilo planirano da bude smešten u Jarku, a potom u Zasavici, pokazao se kao neostvarljiv zbog toga što su oba terena bila isuviše poplavljena za bilo kakvu gradnju. Zato je 28. oktobra 1941. doneta odluka da se odustane od Sremske Mitrovice i izabere druga lokacija, nekadašnje Sajmište u Beogradu, preko Save; Nemci ga nazivaju *Semlin*, a Jugosloveni Sajmište.¹⁰ Sa te strane Save bila je hrvatska teritorija. Bencler se stoga obratio nemačkoj ambasadi u Zagrebu i zatražio saglasnost da Sajmište bude upotrebljeno kao tranzitni logor »u koji bi najpre bile smeštene deportovane jevrejske žene i deca...« Hrvati su pristali pod uslovom da logor čuvaju Nemci a ne Srbi i da se logor snabdeva sa srpske a ne sa hrvatske teritorije.¹¹ Istog dana kada je stigao hrvatski odgovor, Turner je dao uputstva svojim regionalnim komandantima da izvrše pripreme za deportovanje jevrejskih žena i dece u jedan sabirni logor blizu Beograda negde posle 15. novembra.¹²

Izgradnja logora (preuređenje ranijih izložbenih paviljona u ogromne barake i postavljnje ograde od bodljikave žice) izvela je Organizacija Tot (*Organisation Todt*). Za manje od mesec i po dana nakon što je vojni komandant odustao od Mitrovice i odabrao lokaciju Sajmišta, logor je bio dovršen. Preživelim Jevrejima Beograda naređeno je 8. decembra 1941. da dođu u policiju i ponesu hranu za

⁷ Vid. posebno »Verordnung betreffend die Juden und Zigeuner« od 30. maja 1941. Kopija se nalazi u Jevrejskom istorijskom muzeju u Beogradu (u daljem tekstu: JIM), 21-1-1/20.

⁸ Zdenko Löwenthal, urednik, *The Crimes of the Fascist Occupants and Their Collaborators Against Jews in Yugoslavia*, Beograd 1957, 2-3.

⁹ Christopher R. Browning, *The Final Solution and the German Foreign Office*, New York 1978, 55-62.

¹⁰ BA-MA, 17, 729.8: Gen. Kdo XVII-Quartiermeisterabtlg. Kriegstagebuch, beleške datirane 26. i 30. septembra, pa 6. i 28. oktobra 1941 (NOKW-193 i 262).

¹¹ Rolitsches Archiv des Auswärtigen Amtes Bonn (u daljem tekstu: PA), Gesandtschaft Beograd 62/6: Benclerov dopis Zagrebu 29. oktobra 1941. i Trollov dopis Beogradu 11. novembra 1941.

¹² NOKW-801: Turnerov dopis Feld- i Kreiskommandanturama 11. novembra 1941.

nekoliko dana i ključeve svojih stanova sa imenima i adresama. Oni su odmah potom prebačeni u logor na Sajmištu.¹³ »Pet kraljeva Srbije« — vojni komandant, Fuks, Bencier, Turner i Nojhauzen — u većini slučajeva su vrlo teško uspevali da se slože o bilo čemu. Međutim, kada se postavilo pitanje izbora lokacije, diplomatskih pregovora, izgradnje i finansiranja *Judenlagers* na Sajmištu, to je bio jedan od retkih primera njihove odlične saradnje.

Život u *Judenlageru* bio je veoma surov, naročito krajem decembra i u januaru, kada su temperature bile tako niske da se reka Sava zaledila. Ogromne sajamske hale nisu grejane. Da bi se dobilo što više prostora za smeštaj interniraca, da bi više hiljada ljudi moglo da se nagura u dva velika paviljona, bilo je podignuto nekoliko spratova drvenih skela, do kojih su zatočnici morali da se uspužu na kolenima i rukama. Pored gladi i hladnoće, jedan od uzroka umiranja bio je i prinudni rad u grupama logoraša koje su lopatama čistile sneg na obližnjem aerodromu. Osnovana je »samouprava« interniraca (»starešina logora« bila je jedna žena od nepunih trideset godina po imenu Sarfas) čiji su članovi svakog jutra podnositi raport komandantu. U logoru su Jevreji obavljali i administrativne i fizičke poslove, uključujući patroliranje unutar ograde da bi se zatočnici držali na udaljenosti od žice. Bilo je zabranjeno unošenje hrane u logor, a deca koja bi se provukla kroz nenaelektrisanu žičanu ogradu da bi u predgrađu Zemuna proslila hranu dobijala su batine kad bi bila uhvaćena.¹⁴

U oktobru je, prema nemačkim procenama, u Srbiji bilo ukupno oko 20.000 jevrejskih žena, dece i staraca. Početkom decembra, u vojnoj komandi se očekivalo da će na Sajmištu biti internirano oko 16.000 Jevreja i Roma.¹⁵ Pokazalo se da su obe ove procene bile previsoke. Do 15. decembra, broj jevrejskih logoraša bio je 5.291 lice.¹⁶ Kako su tokom zimskih meseci i Jevreji iz drugih delova Srbije deportovani u logor Sajmište, ukupan broj jevrejskih interniraca se postepeno povećavao. Međutim, ne podudaraju se postojeće dve grupe brojeva. U jugoslovenskim dokumentima (Uprave grada Beograda, Odeljenja za socijalno staranje) naveden je broj od najviše 6.800 interniraca do kraja februara.¹⁷ U nemačkim dokumentima naveden je za isti period broj od 5.780 lica.¹⁸ Nova grupa od 500 Jevreja iz Kosovske Mitrovice deportovana je na Sajmište 19. marta, pa bi tako ukupan broj dostigao 6.280 lica.¹⁹ Prema nemačkom komandantu, SS-untersturmfirer (*Untersturmführer*) Herbertu Andorferu, najmanje 10 odsto zatočenika činili su Romi,²⁰ a moguće je da se brojevi razlikuju zbog toga što jedan predstavlja ukupan broj interniranih lica, a drugi obuhvata samo jevrejske internirce. U svakom slučaju, nijedan od ovih brojeva ne odražava prilično veliku smrtnost to-

¹³ Z. Löwenthal, *The Crimes of the Fascist Occupants and Their Collaborators Against the Jews in Yugoslavia*, 4.

¹⁴ JIM, 24-2-2/A, svedočenje dra Leva Brandelsa: Landgericht Köln, 24 Ks 1/52 i 2/53, Strafverfahren gegen Emanuel Schäfer (u daljem tekstu: sudenje Schäferu), II, 730-741 (svedočenje Hedvig Schäfeln); Landgericht Dortmund, 45 Ks 2/68, Strafverfahren gegen Herbart Andorfer (u daljem tekstu: sudenje Andorferu), II, 8-11 (svedočenje Herberta Andorfera); Institut für Zeitgeschichte, München (u daljem tekstu: IfZ), Dokument sa sudenja Eichmannu (u daljem tekstu: Eichmannov dokument), 1432, izvešta Milana Markovića.

¹⁵ NOKW-1160; memorandum majora Jatsa 5. decembra 1941.

¹⁶ NOKW-610: 10-dnevni izveštaj opunomoćenog generala, komandanta u Srbiji, 20. decembra 1941.

¹⁷ V. I. I., Nedelićeva arhiva, 36-33/6-20, račun za sledovanja za jevrejski logor.

¹⁸ NOKW-1221: 10-dnevni izveštaj 10. marta 1942.

¹⁹ NOKW-1077: dnevni izveštaj 19. marta 1942.

²⁰ Sudenje Andorferu, II, 42.

kom zimskih meseci, pa stoga zvanična jugoslovenska procena da je 7.500 Jevreja umrlo u logoru Sajmište izgleda prilično umerena.²¹

Čak i u slučaju da je ukupan broj interniranih u *Judenlageru* Sajmište bio znatno niži od prvobitnih nemačkih očekivanja, snabdevanje logora predstavljalo je problem. Gotovo odmah po otvaranju logora, Nemci su se žalili na nedovoljno snabdevanje. Već 31. decembra 1941, prvi komandant logora SS-šarfirer (*Scharführer*) Edgar Enge tražio je da se sledovanje hleba udvostruči, što je *Oberkriegsverwaltungsrat* dr Rance (Ranze) iz feldkomandature 599 jednostavno odbio.²² Devet dana kasnije, Enge je zatražio da se isporuke mleka povećaju za 33 odsto zbog velikog broja obolele dece.²³ On je taj zahtev potom potkrepio i nizom žalbi zbog velikog broja neispunjenih naloga za isporuku namirnica, a i zbog lošeg kvaliteta onih koje su isporučene.²⁴ Potom je novi komandant Herbert Andorfer stavio primedbu da količine namirnica za čiju su isporuku izdati nalozi predstavljaju apsolutni minimum neophodnih sledovanja i zapretio da neće dati priznanice za isporuke sve dok svi nalozi ne budu ispunjeni.²⁵ Uprava grada Beograda je tada upozorila svoje Odeljenje za socijalno staranje da su Nemci spremni da tuže one koji su odgovorni za neispunjavanje naloga za isporuku hitno potrebnih namirnica.²⁶ Bar do tog trenutka su se nemački komandanti ponašali kao da ne znaju da će njihovi zatočenici uskoro biti ubijeni.

KOMANDA LOGORA

Uskoro po otvaranju logora Sajmište, u decembru, 1941, došlo je do veće reorganizacije nemačke policije u Srbiji. Novi šef Sipo-SD koji će biti direktno nadležan za logor Sajmište i njegove jevrejske internirce bio je SS-standartenfirer (Standartenführer) Emanuel Šefer (Emanuel Schäfer).

Rođen 1900, sin hotelijera, Šefer je odrastao u nemačkoj pograničnoj oblasti Gornja Šlezija.²⁷ Po završetku gimnazije 1918. mobilisan je i raspoređen u jedan artiljerijski puk u Berlinu, ali nije služio na frontu. Vratio se kući i odmah se povezao sa raznim nemačkim paravojnim formacijama koje su se tukle sa Poljacima u Gornjoj Šleziji. Njegov rodni grad Ribnik pripao je prilikom podele teritorije Poljskoj, ali on je odbio poljsko državljanstvo i upisao se na Univerzitet u Breslauu (Vroclav), gde je 1925. doktorirao na pravima. Iste godine stupio je u nacionalističku organizaciju ratnih veterana »Štalhelm« (*Stahlhelm*) i započeo svoju policijsku karijeru; službovao je najpre u Potsdamu, a potom u Breslauu, kao šef

²¹ Z. Löwenthal, *The Crimes of the Fascist Occupants*, 4; IfZ, Eichmannov dokument 1119 (Izveštaje A. Alexandra).

²² V. I. I., Nedićeva arhiva, 36—22/1—1 i 3; dopis Engea Upravi grada Beograda od 31. decembra 1941. i dopis Uprave grada Beograda komandantu jevrejskog logora od 1. januara 1942.

²³ V. I. I., Nedićeva arhiva, 36—26/11—1; dopis Engea Upravi grada Beograda od 1. januara 1942.

²⁴ V. I. I., Nedićeva arhiva, 36—25/1—3 (Engeov izveštaj) od 16. januara 1942; 36—27/1—2 (dopis Engea Upravi grada Beograda od 20. januara 1942).

²⁵ Nedićeva arhiva, 36—30/1—5; dopis Andorfera Upravi grada Beograda od 1. februara 1942.

²⁶ V. I. I., Nedićeva arhiva, broj dokumenta nejasan; dopis Uprave grada Beograda Odeljenju za socijalno staranje od 3. februara 1942.

²⁷ BDC, dosije Schäfera; sudenje Schäferu, II, 185—191.

odeljenja za ubistva od 1928. do 1933. Napustio je »Stalhelm« 1928. zbog toga što je imao utisak da ova organizacija »odumire«²⁸ (*in Absterben begriffen war*). Tri godine kasnije, impresioniran »vitalnošću« nacista, ali i pun prezira prema »partijskim birokratima«, Šefer je postao »pomažući član« organizacije SS, ali ne i član partije NSDAP.

U roku od nekoliko nedelja po dolasku nacista na vlast, Šefer je postao šef političke policije u Breslauu. Podneo je molbu za prijem u NSDAP u maju 1933. da bi posle više od godinu dana otkrio da je njegova molba odbijena, verovatno zbog obojnosti koju je navukao na sebe pokrenuvši postupak protiv nekadašnjeg gaulajtera Briknera (Brückner) na osnovu optužbe za sodomiju. Šeferov položaj postao je još teži kada je SA-obergruppenfirer (*SA-Obergruppenführer*) Edmund Hajnes (Edmund Heines), jedan od najnotornijih članova Remove (Röhm) klike homoseksualaca među SA-vođama, došao na čelo policije Breslaua i uključio Šefera u organizaciju SA. »Više opredeljen« za SS, Šefer je postao agent njene obavestajne mreže SD, pa je tako podneo izveštaj o zastranjenjima pojedinih funkcionera SA, naročito Najnesa, koji je potom streljan prilikom »krvave čistke« 30. juna 1934. U Šeferovom dosijeu nađena je i jedna preporuka za njegovo unapređenje u kojoj se ovako ukazuje na njegove zasluge: »Posle preuzimanja vlasti, kao šef državne policije u Breslauu, tada podređene Edmundu Hajnesu, on je saradivao sa SD-RFSS i pokazivao izvanredno zalaganje uprkos velike opasnosti kojoj se time izlagao.«²⁹

U maju 1934, Šefer je naimenovan za šefa Ureda državne policije (*Staatspolizei-stelle*) u Opelnu, gde je istovremeno nastavio svoj rad za SD. Njegov zakasneli prelazak iz SA u SS u septembru 1936. bio je uskoro nadoknađen time što je u roku od 26 meseci tri puta unapređen. Hajdrih je svoje neosporno poverenje u svog dugogodišnjeg SD-agenta pokazao u leto 1939. Šefer je tada, 10. avgusta, telefonom pozvan da dočeka Hajdriha na aerodromu. Tom prilikom je Hajdrih obavestio Šefera da je fireru »potreban neki povod za rat« (*braucht einen Kriegsgrund*) i zatražio od njega da ga povede do nekoliko mesta na granici kao mogućih lokacija za insceniranje pograničnih napada na nemačku teritoriju. Nedelju dana kasnije, Himler i Hajdrih su, opet u pratnji Šefera kao vodiča, iz aviona izvršili inspekciju granice. Tako je izabrano mesto za postavljanje carinarnice i u noći 31. avgusta, posle prethodnog odgađanja u poslednjem trenutku, insceniran je lažni napad na tu carinarnicu (nezavisno od incidenta kod Glajvica).³⁰ Istog meseca, Šefer je naimenovan za šefa *Einsatzgruppe II* (operativne grupe II), organizovane za napad na Poljsku, grupe koja je, kao što pokazuju izveštaji, izvršila srazmerno veliki broj pogubljenja.³¹ Po okončanju operacija protiv Poljske, operativne grupe su raspuštene, a Šefer je naimenovan za šefa *Staatspolizeisteile* (ispostave državne policije) u Katovicama, odakle je krajem oktobra deportovano

²⁸ Sudenje Schäferu, III, 627.

²⁹ BDC, Schäferov SS-dosije.

³⁰ IFZ, Zs 573.

³¹ Helmut Krausnick, »Die Einsatzgruppen vom Anschluss Österreichs bis zum Feldzug gegen die Sowjetunion. Entwicklung und Verhältnis zur Wehrmacht«, *Die Truppe des Weltanschauungskrieges*, 47.

2.000 Jevreja u Ajhmanov logor Nisko.³² Šefer je u oktobru 1940. premešten u *Staatspolizeistelle* u Kelnu, gde je nadzirao tri akcije deportovanja Jevreja tokom naredne godine: bilo je to deportovanje 2.000 Jevreja u Lođ 21. i 28. oktobra i daljih 1.000 u Rigu 6. decembra 1941. godine.³³ U januaru 1942. Šefer je pozvan u Berlin da bi se sastao sa Hajdrihom, koji ga je naimenovao za komandanta Sipo-SD u Beogradu, s obrazloženjem da ga njegova ranija iskustva u pograničnim borbama na poljskoj granici posle prvog svetskog rata čine naročito pogodnim za borbu protiv partizana. Prema Šeferu, Hajdrih nije prilikom tog susreta pomenuo jevrejsko pitanje u Srbiji.³⁴

Novi šef beogradske policije bio je čovek vredan Hajdrihovog poverenja, ultranacionalist iz pogranične Nemačke i ubeđeni nacionalsocijalist dokazane privrženosti SS-u, ali ujedno i zaista obrazovan, solidno školovan i veoma iskusan policijski tehokrat. Drugi nemački zvaničnici sa kojima je dolazio u kontakt bili bi prijatno iznenađeni kada bi otkrili da Šefer nije, kao njegov prethodnik Fuks (Fuchs) ili njegov pretpostavljeni Majsner (Meysner), »zadrti esesovac« (*ein stürer SS-Mann*). Naprotiv, on je ostavljao »utisak dubokohumanog čoveka«. Bio je »umeren« i »veoma predusretljiv«.³⁵ Posleratne sudske vlasti bile su takođe impresionirane njegovim držanjem; bio je »korektan i ispravan zvaničnik«, na koga »ne treba gledati kao na opakog funkcionera Gestapoa, nego pre kao na zvaničnika koji — i pored toga što je oduševljeni nacionalsocijalist, odavno upućen u kriminalne prakse — obavlja svoje dužnosti, ali pokazuje i humane tendencije i nastoji da ublaži krajnosti režima.«³⁶ »Voljen« u svom uskom krugu koji su sačinjavali sekretarica, šofer i adutant,³⁷ Šefer je pokazivao potpuno drukčije lice nedisciplinovanom i često korumpiranom osoblju koje je nasledio od Fuksa. Za to osoblje on je bio arogantan, strog, nepristupačan pretpostavljeni, koji je nametao »gvozdenu disciplinu«, a kome su se preterano klanjali kad bi se pojavio. Šeferovi ljudi su između sebe govorili da »za njega ljudski rod počinje sa činom kapetana« (*Hauptsturmführer*).³⁸

Hajdrihu je Šeferova glazura respektabilnosti bez sumnje bila korisna, ali mu je važnija bila njegova besprekorna biografija apsolutno pouzdanog agenta, SD-špi-

³² H. G. Adler, *Der Verwaltete Mensch: Studien zur Deportation der Juden aus Deutschland*, Tübingen, 129—133; Seev Goshen, »Elchmann und die Nisko-Aktion im Oktober 1939«, *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* (u daljem tekstu: VIZ), br. 29/1, 1981, 74—86. Ovaj dokument čini apuradnom Schäferovu kasniju tvrdnju da ga je njegov pretpostavljeni u SS-organizaciji i policijskoj službi Erich von dem Bach-Zelewski optužio da je od Gornje Šlezije stvorio Eldorado za Jevreje iz Poljske, posle čega je premešten u Keln na niži položaj u policijskoj službi (*Staatspolizeistelle*), gde je njemu bilo podređeno znatno manobrojnije osoblje (100 umesto 400). Von dem Bach-Zelewski poricao je da je imao bilo kakvu ulogu u Schäferovom premeštaju i dao logičnije objašnjenje da je taj premeštaj mogao uslediti kao posledica okolnosti da je galajter Šlezije (Šljonski) Joseph Wagner, koji je bio Göringov čovek, postavljao na položaj na »svojim« nedavno prisajedinjenim teritorijama sopstvene ljude, dok je Schäfer očigledno bio privržen Heydrichu. Sudenje Schäferu, I, 190—193; II, 266—267.

³³ *Justiz und NS-Verbrechen: Sammlung deutscher Strafurteile wegen Nationalsozialistischer Tötungsverbrechen 1945—1966*, Amsterdam 1974, Vol. XII, 575. To suđenje, 24 Ks 3/53, pred Landgerichtom Köln održano je uskoro posle suđenja Schäferu za zločine počinjene u Srbiji, a optužnica je teretila i druga lica.

³⁴ Sudenje Schäferu, II, 191, 331.

³⁵ Sudenje Schäferu, II, 357 (svedočenje Walthera U.); III, 585 (svedočenje Paula Badera); 351 (svedočenje dra Jörga Wilhelma H.).

³⁶ *Justiz und NS-Verbrechen*, XII, 595; suđenje Schäferu, I, 90 (preuda u postupku za denacifikaciju u Bielefeldu).

³⁷ Sudenje Schäferu, II, 206—208 (svedočenje Marianne K.), 247—249 (Ernst M.) i 306 (Hans S.).

³⁸ Sudenje Schäferu, II, 348—349 (Walter H.), 356 (August K.); III, 654—658 (Bruno M.).

juna koji se pokazao uspešnim protiv suparnika iz SA, kao proverenog učesnika u zaveri uoči rata, bezobzirnog komandanta *Einsatzgruppe* u Poljskoj i organizatora deportacija Jevreja iz Katovica i Kelna. To što je Srbija bila druga teritorija nemačke imperije koja je uskoro po Šeferovom dolasku proglašena za *judentrei* (slobodnu od Jevreja), prilično se slaže sa njegovom biografijom do tog vremena.

Stupivši na svoj novi položaj u Beogradu, Šefer je preuzeo i Fuksovo osoblje, ali je od ranije operativne grupe (*Einsatzgruppe*) organizovao odeljenje po strukturi slična RSHA u Berlinu da bi učinio kraj onome što je nazivao sitnim suparništvima i prepirkama između Sipo, SD i Kripo.³⁹ Odeljenje IV obuhvatalo je Gestapo, kome je na čelu bio šturmbanfirer (*Sturmbannführer*) Bruno Satler (Sattler). Rođen 1898. kao sin građevinskog inženjera, Satler je u prvom svetskom ratu proveo dve godine na frontu. Po završetku rata, njegova karijera u potsdamskom frajkoru (*Freikorps*) dostigla je vrhunac u Kapovom (Kapp) puču. Odlučivši da nastavi školovanje, Satler je završio šest semestara univerzitetskih studija kada je inflacija progutala čitavu imovinu njegove porodice. Tražeći neko zaposlenje, Satler je konačno 1928. stupio u krivičnu policiju. Potom je 1931. postao član NSDAP, a 1936. pristupio je SS-organizaciji. Pre svog dolaska u Beograd služio je u Gestapou u Parizu.⁴⁰

U okviru Gestapoa postojao je Jevrejski referat (*Judenreferat*), sektor koji su popunjavala četiri Nemca i četini folksdojčera iz Banata.⁴¹ Dvojica od tih Nemaca postaću komandanti logora Sajmište i učestvovali u operaciji kamiona-dušegupke: to su bili unteršturmfirer (*Untersturmführer*) Herbert Andorfer i šarfirer (*Scharführer*) Edgar Enge. Andorfer je rođen 1911. u Salzburgu u Austriji kao vanbračno dete, pa ga je majka sama podigla i izdržavala. Maturirao je 1929. s ocenama koje su bile dovoljno visoke da bude primljen na univerzitet, ali finansijske prilike u porodici nisu mu omogućavale da stekne neko drugo obrazovanje osim stručnog školovanja za hotelijersku branšu. Radio je tokom dve letnje sezone kao sekretar hotela u Bad Ischu, ali je van sezone bio nezaposlen izuzev što je povremeno radio kao trgovački putnik, dok se nije zaposlio kao stalni sekretar, a potom poslovni direktor jednog hotela u Seldenu am Ectal (Sölden am Ötztal) i tu proveo sve vreme od 1934. do 1938. U periodu dok je bio nezaposlen, Andorfer je u oktobru 1931. stupio u NSDAP, a u septembru 1933. u SS-organizaciju. Bio je član SS u razdoblju »ilegalnosti« ove organizacije i tada je krijumčario u Austriji nacističku literaturu iz Nemačke. Neposredno posle anšlusa, Andorfer je postao ortsguppenleiter (*Ortsgruppenleiter*) u Seldenu, ali je u maju 1938. prešao u Innsbruck kako bi napravio karijeru u SS-organizaciji umesto u hotelijerstvu. Njegova molba da bude primljen u vojnu SS-formaciju bila je odbijena, ali su ga poslali na dalje školovanje na univerzitet u Innsbrucku, dok je u službi SD radio na praćenju javnog mnjenja i crnoberzljanske aktivnosti. Njegovi studentski dani okončani su kad je izbio rat i kada je kažnjen opomenom zbog kršenja partijske discipline omalovažavajućim primedbama o svojim pretpostavljenima. Andorfer

³⁹ Sudenje Schäferu, II, 194—198.

⁴⁰ BDC, Sattlerov SS-dosije.

⁴¹ V. I. I., Nemačka arhiva, 32—12—3, svedočenje Tome Pfeffera.

je tada premešten najpre u Salzburg, a potom u logor za obuku Sipo-SD u Preču (Pretzsch). Učestvovao je u napadu na Jugoslaviju, služio u raznim ispostavama SD, a potom dobio postavljenje u beogradskom sedištu SD, gde je krajem 1942. naimenovan za komandanta *Judenlagersa* Sajmište.⁴²

Čovek koga je Andorfer nasledio kao komandant logora bio je Edgar Enge.⁴³ Enge je rođen 1905. u Tiringiji, ali je njegova porodica uskoro prešla u Lajpcig. Njegov otac, vlasnik živinarske farme, pritrpeo je neuspeh u tom poslu, pa je postao trgovački putnik i tako izdržavao porodicu do sredine 20-ih godina. Mladi Enge je radio kao početrnik za jednu firmu kancelarijske opreme od 1923. tokom dve godine, da bi 1926. našao stalno zaposlenje, na kome se održao do 1930. Potom su i on i otac bili nezaposleni; u porodici je samo Edgarov brat imao stalno zaposlenje. Tek 1935. Enge je ponovo našao stalan posao, i to kao turistički vodič za grad Lajpcig. U međuvremenu je 1933. stupio u SA zato »što se očekivalo od svih mladih ljudi da na neki način budu politički aktivni«, a on se nadao da će mu to pomoći da ponovo nađe neko zaposlenje. U NSDAP je stupio tek 1938. a 1940. bio je mobilisan. Međutim, umesto u vojsku, 35-godišnji Enge je upućen u jedan logor za obuku *Schutzpolizei*, namenjen pripadnicima policijskih kadrova. Posle dva meseca obuke, a bez sopstvenog zahteva (tako je bar tvrdilo), Engea je Sipo uputio na probni rad u frankfurtski Gestapo. Zatražio je i dobio premeštaj u Lajpcig, da bi u leto 1941. bio poslan u Jugoslaviju. Kao službenik Gestapoa, mada ne i esesovac, dobio je SS-uniformu i čin šarfirera koji je odgovarao njegovom rang u Gestapou.⁴⁴ Nije poznato u kom je trenutku Enge dodeljen *Judenreferatu*, ali je poznato da je prisustvovao bar jednom masakru Jevreja u jesen 1941. a priznao je da je prisustvovao većem broju streljanja izvršenih u znak represalija.⁴⁵ Obavljao je službu komandanta *Judenlagersa* Sajmište tokom decembra i januara, sve dok ga na tom položaju nije zamenio Andorfer koji je imao viši čin.

Dvojica SS- oficira u čijem su delokrugu bili Jevreji u logoru Sajmište, Šefer i Satler, poticali su iz porodica više srednje klase, a učestvovali su u aktivnostima paravojnih formacija već po okončanju prvog svetskog rata i pre nego što je jednog i drugog zadesila lična nevolja (Šeferov rođni grad pripao je Poljskoj, a Satlerova porodica izgubila je svu imovinu usled inflacije). Obojica su studirala na univerzitetu i započela karijeru u policiji pre nego što su 1931. pristupila nacistima. Međutim, dvojica nacisti koji će lično ubijati, Andorfer i Enge, pripadala su po svom poreklu i obrazovanju nižoj srednjoj klasi. Oni su svoju sudbinu povezali sa nacistima za vreme dok su, dugotrajno nezaposleni, živeli u ekonomskoj bedi. Ubijanje srpskih Jevreja biće obavljeno uz primenu tipično esesovske »raspodele rada« između stručno spremnih, obrazovanih organizatora i egzekutora, mobilisanih iz redova osiromašene nemačke niže srednje klase.

⁴² BDC, Andorferov SS-dosije: suđenje Andorferu, II, 8—9, 42; III, 305.

⁴³ Landgericht Stuttgart, Ks 21/67, Strafverfahren gegen Edgar Enge (u daljem tekstu: suđenje Engeu), Haftheft, 45—51; Hauptakten, 44—47, 163. Suđenje Andorferu, I, 87.

⁴⁴ U Berlinskom dokumentacionom centru ne postoji dosije SS-oficira za Edgara Engea.

⁴⁵ NOKW—497, Liepeov izveštaj od 13. oktobra 1941; suđenje Engeu, Haftheft, 55.

KAMION-DUŠEGUPKA NA SAJMIŠTU

Neizvesno je kakve su tačno bile okolnosti pod kojima je doneta odluka da se jedan kamion-dušegupka pošalje u Beograd pošto o tome postoje protivrečni izveštaji. Harald Turner je 11. aprila 1942. napisao Himlerovom ađutantu Karlu Volfu (Karl Wolf) sledeće:

»Još pre više meseci naredio sam da se streljaju svi jevrejski muškarci koje bude moguće uhvatiti, a da se sve jevrejske žene i deca koncentrišu u jedan logor. Istovremeno sam posredstvom SD zatražio da mi pošaljū jedan »kamion za dezinfekciju« pomoću koga će logor konačno biti ispražnjen u roku od 14 dana do 4 nedelje, što je, međutim, budući da je Majšner stigao i preuzeo ovaj logorski posao, takođe on sproveo.«⁴⁶

Turnerova tvrdnja, koju je on izneo u aprilu 1942, da je od njega potekla inicijativa za dopremanje kamiona-dušegupke je sumnjiva iz dva razloga. Kao prvo, u prethodnim Turnerovim izveštajima koji su nađeni u SS-dosijeima nema indikacija o takvoj inicijativi izuzev Turnerove hvalisave primedbe da će on Beograd očistiti od Jevreja i da će ih smestiti u jedan koncentracioni logor.⁴⁷ Kao drugo, Turnerovi izveštaji upućeni Berlinu su često biti netačni i puni samohvale. Turner je činio očajničke napore da sebe i svoj položaj zaštiti od vojnih ličnosti, rešenih da umanje ulogu šefa vojne administracije, a i od Himlera koji je dovođio na položaj jednog esesovskog i policijskog funkcionera višeg ranga, sa jurisdikcijom nad mnogim oblastima koje su ranije bile u Turnerovoj nadležnosti, naročito nad policijom. Turner je zbog toga iznosio mnoge preterane, a u nekim slučajevima i potpuno pogrešne tvrdnje o svojoj ulozi, pored ostalog u preduzimanju mera protiv Jevreja, a sve to u očajničkom ali bezuspešnom pokušaju da impresionira Himlera.⁴⁸

Posle rata, Šefer je izričito insistirao na tome da pre svog odlaska iz Beograda nije raspravljao sa Hajdrihom o jevrejskom pitanju u Srbiji i da ni njegova služba niti bilo koja druga u Srbiji nije davala podsticaja za nabavku kamiona-dušegupke. S druge strane je priznao da je čuo za neki kamion koji se neposredno po izbijanju rata koristio za gušenje pomoću gasa mentalno obolelih lica (*Sonderkommando* sa sedištem u Poznanju, čiji je komandant bio Herbert Lange, koristio

⁴⁶ BDC, Turnerov SS-dosije, Turnerov dopis Wolfu 11. aprila 1942.

⁴⁷ BA, NS 19/1730: Turnerov mesečni politički izveštaj od 3. decembra 1941. i Turnerov *Gesamtsituationsbericht* SS-Reichsführeru od 15. februara 1942.

⁴⁸ Npr. u svom izveštaju od 15. februara 1942, Turner tvrdi da je beogradski garnizon odbijao da strelja Jevreje i da su »isključivo« po njegovom naređenju *Einsatzgruppe* i policijski bataljon, koji su se tada nalazili pod njegovom komandom, streljali sve jevrejske i romske muškarce u Beogradu, a deportovali žene i decu. U stvari, prvo naređenje da se Jevreji streljaju izdao je vojni komandant Böhme Turneru (NOKW—162 od 4. oktobra 1941); ova pogubljenja izvršili su u većini slučajeva vojnici (vojni dokumenti pripisuju Turnerovim ljudima zaslugu za streljanje 3.616 od ukupno 11.164 streljanih osoba — otprilike jedna trećina — mada u vojne statističke podatke nisu uključeni Jevreji koje je vojska streljala u Šapcu. (NOKW—474, Aktennotiz od 20. decembra 1941); beogradski garnizon bio je u sastavu trupa koje su izvršile masovna pogubljenja Jevreja (NOKW—905, Waltherov izveštaj od 4. novembra 1941), a Turner je sam za kratko vreme odgodio izvođenje Jevreja pred streljačke strojeve nemačke vojske ADAP, X111, 2. dio; 570—2, Rademacherov izveštaj o svom putu u Beograd od 25. oktobra 1941; i Brauning, *The Final Solution and the German Foreign Office*, 56—67). Ukratko, Turnerovi izveštaji Berlinu nisu odražavali stvarni tok događaja u Beogradu, nego pre sliku tih događaja kakvu je Turner želeo da predstavi Berlinu kako bi zaštitio sopstveni položaj koji je bio ugrožen.

je kamione sa gasom za operacije eutanazije na prisajedinjenim teritorijama, dok se Šefer nalazio u Katovicama). Tvrdio je da još nije znao za operacije operativnih grupa u Rusiji (pošto bi ga takvo priznanje učinilo saučesnikom u ubistvima). U vezi sa deportacijom kelnskih Jevreja u Rigu, Šefer je međutim priznao da je, saznajući uskoro po svom dolasku u Beograd za masakr jevrejskih muškaraca pret-hodne jeseni, bio ubeđen da je u Berlinu doneta odluka o uništenju evropskih Jevreja. Zbog toga je odmah shvatio značenje telegrama SS-obergruppensfirera Hajnriha Milera (Heinrich Müller), šefa Gestapoa u Berlinu, koji je (kolo se Šefer sećao) glasio ovako: »Predmet — jevrejska operacija u Srbiji. Grupa specijalaca sa kamionom saurer posebne namene već na putu sa vanrednim zadatkom.« Šefer, koji je obično nastojao da odgovornost razvuče na što širi krug ljudi, izričito je tvrdio da je telegram bio upućen iz Berlina njemu lično, a da ni Majnsner, ni vojne ličnosti, niti bilo koja druga nemačka instanca u Nemačkoj u tome nisu učestvovala, mada je Majnsner bio u toku.⁴⁹

Iako se protivrečnim izveštajima Turnera i Šefera ne može pokloniti potpuno poverenje, neke činjenice ipak nisu sporne. Opunomoćenik Ministarstva inostranih poslova Feliks Bencler (Felix Benzler), kao što je već napomenuto, urgirao je još u avgustu deportaciju svih Jevreja. Pošto su jevrejski muškarci streljani odlučeno je krajem oktobra na jednom sastanku, na kome je učestvovao Fridrih Zur (Friedrich Suhr), jedan od Ajhmanovih predstavnika iz Berlina, da žene i deca budu internirani i deportovani u jedan »sabitni logor na istoku« čim to bude tehnički moguće. U decembru je Bencler ponovio svoj zahtev da Jevreji budu što pre deportovani, a pominjalo se naredno proleće kao najraniji mogući termin.⁵⁰ Posle Šeferovog dolaska, Bencler je od njega takođe zahtevao da ubrza deportaciju Jevreja iz logora Sajmište u Rumuniju. Naime, i za Šefera i za Benclera, ovaj jevrejski logor sa svojim komplikovanim procedurama, smešten na teritoriji Hrvatske, sa snabdevanjem iz Srbije, čiji su čuvari spolja bili pripadnici *Ordnungspolizei*, dok se unutra nalazio pod upravom Sipo, predstavljao je »isuviše veliki teret«.⁵¹ Nijedna instanca nemačkih okupacionih vlasti nije želela produženo postojanje *Judenlagera*. Na konferenciji u Vanzeu 20. januara 1942, Hajdrih je objavio svoju nameru da sprovede deportaciju sa zapada na istok. To je značilo da se Srbija neće rešiti svojih Jevreja njihovim deportovanjem u neposrednoj budućnosti, a Hajdrih je mogao da predvidi nove žalbe zbog ovog novog odlaganja. Istovremeno, u Hajdrihovo Sipo-garaži dovršavana je gradnja posebnih kamiona-dušegupki namenjenih ubijanju jevrejskih žena i dece pošto bi njihovo streljanje bilo »isuviše nezgodan posao«.⁵²

⁴⁹ Suđenje Šeferu, II, 199—204, 331—334, 342—344; Landgericht Hannover, 2 Ks 2/65, Strafverfahren gegen Pradel und Wentritt (u daljem tekstu: suđenje Pradelu), VIII, 55—7; XII, 239—239.

⁵⁰ ADAP, XIII, 2. deo, 570—572, 805 (Luther Vermerk od 9. decembra 1941).

⁵¹ Suđenje Pradelu, VIII, 55—57.

⁵² Primitivši žalbe od *Einsatzgruppen* koje su se odnosile na psihološki teret ubijanja žena i dece, RSHA je razvio prototip kamiona-dušegupke u kome se koristi izduvni gas umesto ugljen-monoksida u bocama koji je korišćen u programu eutanazije. Po savetu hemičara iz laboratorije Kriminalne policije (Kripo), Walter Rauff iz Odeljenja za tehničke poslove (II D) RSHA nabavio je šasiju kamiona i naredio Odeljenju za motorna vozila Policije bezbednosti (II D, 3 a) da se pobrine za gradnju jedne hermetički zatvorene kabine i u sopstvenoj garaži preuredi sistem kretanja izduvnog gasa. Pošto je u oktobru 1941. izvršeno »uspešno« testiranje u Sachsenhausenu na sovjetskim zarobljenicima poručeno je 30 kamiona-dušegupki. Dvadeset je proizvedeno narednog proleća, i to u dva modela: za veći je upotrebljena šasija kamiona »saurer«, a za manji kamiona »diamond« ili »opel-blitz«. Dva kamiona-dušegupke upotrebljena u Helmnu bila su trećeg tipa, sa šasijom kamiona »dodge«. Kamioni-dušegupke bili su, međutim, vrlo

S obzirom na sve ove činjenice mogla bi se uzeti u obzir i pretpostavka da se takva odluka sama nametala. Lokalne vlasti u Beogradu želele su da se otarase svoje relativno malobrojne populacije jevrejskih žena i dece koje, za razliku od muškaraca, vojska nije bila spremna da strelja; one su verovale da će te svoje populacije moći da se oslobode na proleće. Hajdrih, međutim, nije planirao deportacije na tom području tokom naredne godine, ali je umesto toga raspola-gao kamionima-dušegupkama koji su upravo bili namenjeni istrebljenju ovih kate-gorija Jevreja. Ako je Beograd želeo da se otarasi svojih Jevreja, Hajdrih je bio spreman da im pošalje uređaj pomoću koga će sami obaviti taj posao.

Takvo tumačenje se podudara s onim što se događalo u drugim okupiranim zem-ljama u vreme kada su Nemci već bili odlučili da poubijaju evropske Jevreje, ali još nisu raspolagali sredstvima da to sprovedu. Naime, kada su se vlasti u Lođu žalile zbog novih transporta Jevreja u njihov već prenatrpani geto, Langeov od-red specijalaca *Sonderkommando* sa kamionima-dušegupkama prebačen je iz Po-znanja u Helmno, pa je tako počelo pražnjenje geta u Lođu. A kada je Hans Frank, koji je već odavno vršio pritisak da se Jevreji iz Generalnog guvernmana nekud deportuju, poslao svog državnog sekretara Bilera (Bühler) u decembru 1941. u Berlin saznao je da Berlin više ne planira deportovanje poljskih Jevreja. Frank i njegovi ljudi moraće sami da pobiju Jevreje, s tim što će im Berlin samo dati uputstva kako da to urade.⁵³ I Beograd je uporno tražio od Berlina da deportuje njegove Jevreje, a sada je Berlin umesto toga poslao kamion-dušegupku.

Prema mišljenju Martina Brosata (Martin Broszat), *konačno rešenje* je najzad sprovedeno kao niz nekoordiniranih i spontanih lokalnih akcija ubijanja. Nacističko vodstvo je odozgo stalno vršilo pritisak da se jevrejsko pitanje reši deportaci-jama u Rusiju. Međutim, kada je nemački vojni pohod zaustavljen, to više nije moglo da se organizuje, pa su lokalne vlasti odlučile da smanje pritisak na taj način što će one same pobiti jedan deo svojih Jevreja. Kako su masakri postajali sve učestaliji i sistematičniji, koncept *konačnog rešenja* postao je jasan, ali kao rezultat svega učinjenog, a ne kao zahtev unapred postavljen nekim sveobu-hvatnim naređenjem odozgo.⁵⁴ Ako je, pak, moje tumačenje tačno, ono bi ukazivalo na postojanje uzročnog lanca u suprotnom smeru. To bi značilo da je nacističko vodstvo u samom početku donelo odluku o fizičkom zatiranju Jevreja, umek što nije odmah raspolagalo sredstvima da to sprovede. Pa ipak, Berlin nije uvek sedeo skrštenih ruku dok su se lokalne vlasti žalile zbog toga što im ne pruža dovoljnu pomoć u eliminisanju njihovih Jevreja. Čim to bude praktički izvodljivo — glasilo je odgovor Berlina — vlasti koje žele mogu da dobiju na pos-lugu kamione-dušegupke, pa da same obave »prijavi posao«. Ukratko, lokalni

nerado viđeni kod *Einsatzgruppen* zbog toga što ti kamioni nisu odgovarali ruskom terenu i lošim pute-vima, a i zato što je operacija istovara bila izvršiocima još odbojnija nego streljanje. Detaljni podaci o kamionu-dušegupki sadržani su u sledećim dokumentima: 501-PS u [MT, XXVI], 102—110; Bundesarchiv Kob-lenz, NS 19/2576 i R 58/871; dokumenti o suđenju zbog upotrebe kamiona-dušegupke održanog u Hano-veru (suđenje Pradelu) i Hans-Heinrich Wilhelm, »Die Einsatzgruppe A Sicherheitspolizei und das SD 1941/42«, *Die Truppe des Weltanschauungskrieges*, Stuttgart 1981, 540—552.

⁵³ Werner Praeg i Wolfgang Jacobmeyer, urednici, *Das Diensttagebuch des deutschen Generalgouverneurs in Polen 1939—1945*, Stuttgart 1975, 457.

⁵⁴ Martin Broszat, »Hitler und die Genesis der 'Endlösung'«. Aus Anlass der Thesen von David Irving, VfZ, br. 25, 1977. Engleska verzija Broszatovog članka nalazi se u *Yad Vashem Studies*, XIII, 1979, 73—125. Moja kritika Broszatove teze sadržana je u članku »Eine Antwort auf Martin Broszat's Thesen zur Genesis der 'Endlösung'«, VfZ, br. 29, 1981, 97—109.

vlastodršci nisu ubijali pod pritiskom odozgo da izvrše deportacije, nego je pritisak odozdo da se organizuju deportacije podstakao centralne vlasti da lokalnim vlastima stave na raspolaganje sredstva za ubijanje na sopstvenim teritorijama, bar dok logori smrti nisu bili u pripravnosti.

Primivši telegram od Millera, Šefer je upoznao Saltera sa njegovim sadržajem, dao mu uputstva da uradi sve što je potrebno i čekao na isporuku kamiona. Kada su dvojica vozača, SS-šarfireri Gec (Götz) i Majer (Meyer), uvedeni kod Šefera, oni su mu objasnili da su poslani sa zadatkom da pobiju Jevreje u logoru Sajmište, što za njega nije predstavljalo nikakvo iznenađenje. Šefer je dvojicu vozača poslao do Satlera, u čiju je nadležnost navodno predavao čitavu tu operaciju. Šefer se ipak jednom potrudio da lično bude svedok operacije kamiona-dušegupke.⁵⁵

Početkom marta, komandanta *Judenlagers* Herberta Andorfera pozvao je Šefer, a možda je to bio i Satler, kome je inače svakih osam ili deset dana, nije se tačno sećao, podnosio izveštaje. Tada mu je rečeno da će Jevreji biti »premešteni« u jedan »specijalni kamion« iz Nemačke u kome će biti »uspavani« (*eingeschláfert*). Od Andorfera se tražilo da prati kamion-dušegupku kako bi obezbedio tajnost ove operacije. Dati su mu posebni dokumenti koji su mu garantovali da kamion neće biti pretražen kada bude prelazio preko reke Save sa hrvatske na srpsku teritoriju. Dodeljen mu je i jedan policijski odred koji bi sprečio da se bilo koje nepozvano lice približi kamionu za vreme istovarivanja i zakopavanja.⁵⁶

Andorferu je bilo nelagodno što će po svom povratku u logor morati da se suoči s onima koje uskoro čeka smrt. Kao komandant logora, on je više od mesec dana saradivao sa logorskom »samoupravom« i tako je lično upoznao pedesetak Internirki. Po sopstvenom iskazu, on je čak pio kafu i igrao karte sa nekima zaposlenim u administraciji pošto ga se one više nisu plašile. Ranije je izbegavao odgovore na pitanja ovih žena gde se nalaze njihovi muževi, a što se tiče njihove sudbine odgovarao im je rutinski da će sve biti prebačene u Rumuniju. Kada im je sad rekao da će najpre biti premeštene u drugi logor u Jugoslaviji, one su ga saletele pitanjima o tom novom logoru. Andorfer je tada otkucuo na mašini fiktivnu listu logorskih propisa kako bi učinio kraj pitanjima koja su mu bila toliko neugodna.

Kada je *akcija* počela, kamion-dušegupka bio je parkiran pred ulazom u logor da bi se tu popunio, dok je drugi, otvoreni kamion, ušao u logor da pokupi stvari putnika. Jedan od vozača kamiona šetao je po logoru, okupljao oko sebe decu i dello im bombe.⁵⁷ Za svaki transport određivana je po jedna jevrejska lekarka

⁵⁵ Sudenje Schäferu, II, 331—334; III, 624, 690.

⁵⁶ Što se tiče Andorferovog učešća, vid. sudenje Andorferu, II, 12—16, 41—46; III, 3—31; sudenje Engau, Hauptakten, 83—88, 99—103, 162—163.

⁵⁷ Svi pokušaji da se uđe u trag vozačima Götzu i Meyeru ostali su bezuspešni. Nekolicina vozača kamiona-dušegupke koji su identifikovani bili su profesionalni vozači Sipo-SD, kasnije upućeni na zadatak vozača kamiona-dušegupke. Sudenje Pradelu, XV, 49—56. Ako je RSHA mogao da odabira osoblje među sopstvenim hemičarima i mehaničarima nije nimalo iznenađujuće što je raspolagao i osobljem sastavljenim odiskusnih vozača. S obzirom na vozni park od preko 4.000 vozila nije mogao oskudevati u vozačima.

ili medicinska sestra kao pratilac. Obmana je bila potpuna, i u početku je čak bilo dosta dobrovoljaca za transporte. Logorašice su se između sebe dogovorile da će u kamion za prtljag ubaciti poruke sa vestima o novom logoru, ali nikakve poruke nisu nađene. Na kraju kada je broj dobrovoljnih putnika bio iscrpen, Nemci su sastavili liste sa imenima i logorašice su prozivane iz dana u dan za nove transporte. Čak i tada nisu ni slutile kakva im sudbina neposredno predstoji.⁵⁸

Kad bi se napunio, kamion-dušegupka je vozio ka savskom mostu, samo nekoliko stotina metara od ulaza u logor, gde je Andorfer čekao u jednim kolima da ne bi bio svedok utovarivanja. Most je bio oštećen i samo je jedan raspon mosta bio otvoren; zbog toga se saobraćaj odvijao naizmenično u dva smera. Vreme prelaska kamiona bilo je, međutim, tako podešeno da dušegupka ne mora čekati u redu. Taj kamion je imao službene registarske tablice koje su mu garantovale da niko neće pokušati da izvrši inspekciju njegovog tovara, a Andorfer nije morao nijednom da pokaže svoje specijalne papire. Stigavši na beogradsku stranu mosta, kamion se zaustavio, a jedan od vozača je izišao i podvukao se ispod kamiona da bi cev s izduvnim gasom povezao sa zapečaćenom kabinom. Kamion sa prtljagom je tada skrenuo s puta, dok su dušegupka i komandantov automobil prošli kroz Beograd do jednog strelišta u podnožju Avale (u nemačkim dokumentima piše Avelar), jugoistočno od grada.

Na tom strelištu već je bila iskopana jama i tu je čekao odred policajaca iz 64. bataljona *Ordnungspolizei*. Taj bataljon, kasnije i 1. bataljon 5. puka SS-policije, još je od proteklog leta učestvovao u aktivnostima protiv partizana i u streljanjima na ime represalija. Obavljao je i dodatne stražarske zadatke: na primer, grupe sastavljene od po 25 policajaca smenjivale su se kao stražari ispred logora Sajmište. Početkom marta, Karl V. (Karl W.) koji je služio u formaciji *Schutzpolizei* još od 1935, a u Jugoslaviji bio stacioniran od prethodnog leta, dobio je poziv da se sa još trojicom policajaca javi štabu Sipo u Beogradu. On je odabrao svog prijatelja Paula S., a onda pozvao još dvojicu koji su se zatekli u susednoj sobi: bili su to Leo L. i Karl L.⁵⁹ U policijskoj upravi su ih upozorili da su angažovani za strogo poverljiv zadatak i rečeno im je da se sutradan ujutro jave upravi beogradskog zatvora. Kada su se tu javili na dužnost rečeno im je da je njihov zadatak da čuvaju grupu od sedam srpskih zatvorenika. Jedan policijski kamion, za čijim je volanom bio vozač u SD-uniformi, odveo ih je do strelišta u podnožju Avale gde su čekala vozila iz logora Sajmište. Kad je veliki zatvoreni kamion krenuo ka jami, Andorfer je objasnio Karlu V. da je to kamion-dušegupka kojim se odvoze Jevreji iz logora Sajmište. Karl V. je imao zadatak da tako rasporedi svoje ljude da čuvaju i vrata i srpske zatvoreničke, kojima će biti naredeno da iz vozila istovare leševe i ubace ih u jamu. Kako su se vrata dušegupke otvorila, mnoga tela koja su svojom težinom pritiskivala vrata počela su ispadati. Srbi zatvorenici obavili su svoj jezivi zadatak za nepun sat, a Karlu je zapovedeno da se ponovo javi sledećeg jutra.

⁵⁸ Sudenje Schäferu, III, 727—741 (svedočenje Schönfelnove).

⁵⁹ Što se tiče svedočenja Karla W., vidi sudenje Pradelu, XII, 223—232; XIV, 125; sudenje Engau, Hauptakten, 104—107, i sudenje Andorferu, I, 149—152, i III, 43—48. Što se tiče svedočenja Lea L., vidi sudenje Pradelu, XIII, 47—50; sudenje Engau, Hauptakten, 3—6, 25—30; sudenje Andorferu, I, 153—154; III, 45—51.

Andorfer se u to vreme već bio obratio svom zemljaku Austrijancu Hansu Reksajzenu (Hans Rexelsen), šefu III odeljenja beogradskog Sipo-SD, i zamolio da bude prebačen na neku drugu dužnost. Reksajzen mu je rekao da će se zauzeti da bude dodeljen jednoj jedinici za borbu protiv četnika, ali od toga nije bilo ništa. Sada pošto je bio svedok prvog pražnjenja kamiona-dušegupke, Andorfer je podneo pismeni zahtev Šeferu za premeštaj na vojnu dužnost u vojne SS-formacije, *SS-Waffen*. Naveo je kao obrazloženje da njegov sadašnji posao može obavljati i neko ko nije sposoban za vojnu službu. Ni sada nije dobio premeštaj, nego je umesto toga Edgar Enge, njegov prethodnik na položaju komandanta logora Sajmište, postavljen da sa njim deli ovaj položaj. Njih dvojica su u početku zajedno, a kasnije naizmenično učestvovali u operaciji sa dušegupkom. Enge nije pokušavao da dobije premeštaj. On se jedino čudio što oni koji obavljaju takvu operaciju ne dobijaju nikakav vanredni dodatak ili nagradu za rad u toj službi.⁶⁰ Četvorica policajaca su razgovarajući između sebe zaključila da su ih iskoristili. Ali oni su se plašili da se obrate svom pretpostavljenom sa molbom za premeštaj pošto su prethodno morali da se zakunu da će čuvati tajnu, a sa njihovom molbom mogla je da bude upoznata služba bezbednosti SD. Oni su zbog toga nastavili da obavljaju svoj zadatak.⁶¹

Tako su isti ljudi — Andorfer i Enge, vozači kamiona-dušegupke Gec i Majer, četvorica policajaca i sedam srpskih zatvorenika — iz dana u dan tokom čitava dva meseca obavljali istu užasnu proceduru. Svakog jutra izuzev nedelje i praznika, a obično i po dva popodneva sedmično, kamion-dušegupka vozilo je od Sajmišta do Avale. U poveći kamion »saurer« predviđen za 50 odraslih muškaraca, često bi bilo utrpano i po stotinu žena i dece u jednom transportu.⁶² Na dan 10. maja, kada je pratilac bio Enge, pošao je na svoju poslednju smrtonosnu vožnju sa administracijom jevrejskog logora kao putnicima. Po okončanju poslednjeg istovara streljani su i srpski zatvorenici, kojima je ranije bilo rečeno da će ih poslati na rad u Norvešku.⁶³ Pošto je jedna osovina u kamionu-dušegupki bila oštećena, kamion i njegovi vozači su vraćeni u Berlin železnicom.⁶⁴ Četvorica policajaca dobila su tronedeljni godišnji odmor i dodatnih nedelju dana vanrednog odmora (koji je, kako je jedan od njih rekao nekom svom prijatelju, bio »itekako zaslužen«, *redlich verdient*), kao i poseban železnički kupe u znak pažnje od SD za povratak u Nemačku.⁶⁵ Pošto je *Judenreferat* postao nepotreban, Andorferu je sada ispunjena molba za premeštaj na vojnu dužnost, na sek-

⁶⁰ Ma koliko se to činilo neobičnim htelo bih takođe da napomenem da vođstvo nije davalo nikakav dodatak na platu niti nagradu učesnicima u ovoj akciji. Što se tiče Engeovog učešća, vid. suđenje Engeu, *Haftheft*, 56—62, i *Hauptakten*, 183—186; suđenje Andorferu, III 55—61.

⁶¹ *Suđenje Pradelu*, XII, 708; suđenje Andorferu, I, 154.

⁶² Schönfeldnova, švajcarska protestantkinja udata za jevrejskog lekara, rekla je kao svedok da je redovno utovarivano u dušegupku po stotinu logoraša za jednu vožnju. Karl W. i Leo L. procenili su najpre da ih je bilo stotinu, ali su kasnije smanjili svoju procenu na 50. Računajući osam vožnji nedeljno tokom devet nedelja bilo bi potrebno da se za jednu vožnju utovari u proseku 87 da bi se ugušilo 6.280 osoba.

⁶³ Schönfeldnova potvrđuje da se Andorfer nalazio u logoru poslednjeg jutra. Leo L. daje jedino dosledno i verodostojno svedočenje o streljanju srpskih zatvorenika; on se upravo vratio sa svog stražarskog mesta pred ulazom kada je Enge seopštio zatvorenicima da će biti streljani. Onda je ponovo otišao na svoje stražarsko mesto i čuo rafale iz automatske puške, ispaljene iz više oružja. Svedočenja Engea i Karla W., što nimalo ne iznenađuje, nedosledna su, nelogična i potpuno pristrasna u sopstvenu korist u vezi s ovim incidentom.

⁶⁴ *IMT*, XXVI, 109: 501—PS, Schäfer Pradelu 8. juna 1942.

⁶⁵ *Suđenje Andorferu*, I, 60 (svedočenje Kurta S.).

toru borbe protiv partizana, te je postavljen u ispostavu Sipo-SD u Novom Pazaru. Šefer, Satler i Enge ostali su u Beogradu, a logor Sajmište je odmah popunjen novim logorašima.

Sajmište nije izabrano kao mesto za logor zbog svoje nepristupačnosti niti zbog tajnosti lokacije. Logor se, naime, jednom svojom stranom nalazio pored samog puta koji je vodio od savskog mosta do predgrađa Zemuna gde su bili smešteni aerodrom, nemačka radio-stanica i Nojhauzenovo sedište. Bio je to put koji su mnogo koristili nemački okupatori. Sa druge strane logora nalazila se reka Sava, a preko reke bila su uzvišenja Beograda. Iz viših delova grada, svako je mogao da baci pogled preko reke i da vidi logor. Godine 1941, ovo nije smetalo Nalcima koji su došli na Balkan kao novi *Herrenvolk* (narod gospodara), ubeđeni u svoju pobedu i prilično ravnodušni prema javnom izlaganju njihovih zverstava. Tek 1943, kada ih je ratna sreća već očigledno bila napustila i kada su nastojali da svoju okupacionu politiku prikažu pred svetom kao »humaniju«, taj prizor je počeo Nemce zabrinjavati. Novi nemački ambasador Herman Nojbaher (Herman Neuba-cher) tražio je da se logor Sajmište ukloni zbog toga što je njegovo dugotrajno postojanje »pred očima stanovnika Beograda politički nepodnošljivo s obzrom na osećanja javnosti«.66 Nojbaherov zahtev bio je ignorisan, pa je u tom logoru do kraja stradalo oko 47.000 zatočenika.67

Oni koji su u Srbiji sprovodili *konačno rešenje* nisu gubili vreme, nego su o toj akciji odmah obavestili više vlasti, one u Berlinu i one na Balkanu. U svom izveštaju o merama preduzetim protiv Jevreja na okupiranim teritorijama, koji nosi datum od 29. maja 1942, stručnjak za jevrejska pitanja u Ministarstvu inostranih poslova Franc Rademaher (Franz Rademacher) naveo je sledeće: »U Srbiji jevrejsko pitanje više nije akutno. Preostalo je još samo rešavanje pitanja u vezi s imovinom«.68 Deset dana kasnije, 8. juna 1942, Šefer je izvestio skup oficira Vermahta, među kojima su bili i Paul Bader, glavni komandant u Srbiji, i Valter Kunce (Walter Kunze) vojni komandant za Jugoslaviju sa štabom u Grčkoj, a trenutno u poseti Beogradu, da u Srbiji jevrejsko pitanje više ne postoji.69

Među Nalcima u logoru Sajmište, ubijanje prvih žrtava ovog logora u dušegupki nije predstavljalo nikakvu tajnu. U Šeferovom sedištu je ta akcija bila naravno, odmah poznata — bila je to »javna tajna«.70 Kamion je, naime, bio parkiran u dvorištu policijske uprave i, vozači su ga čistili posle svake operacije.71 Pošto su i to dvorište i logor Sajmište kao i mesto gde su pokopane žrtve čuvali ljudi iz 64. policijskog bataljona, taj se glas uskoro proneo i među njima.72 Sam Šefer je priznavao da je nemoguće sprečiti širenje glasova o kamionu-dušegupki. On je čak bio jedan od najvećih prekršilaca tajnosti; izrekao se ne samo pred svojim podređenim nego i pred jednim vojnim lekarom, pred kojim je »sa ponosom« primetio

66 NOKW—1421: Feilber Meyszneru 24. decembra 1943.

67 IFZ, Eichmannov dokument 11619, izveštaj A. Alexandera.

68 PA, Pol. IV, 348, Rademacherov memorandum 29. maja 1942.

69 NOKW—926, Izveštaj o poseti Srbiji vojnog komandanta za Jugostok 7—14. juna 1942.

70 Suđenje Pradelu, XIV, 127 (Engeovo svedočenje).

71 Suđenje Engeu, Hauptakten, 58; suđenje Andorferu, III, 58 (Engeovo svedočenje).

72 Suđenje Pradelu, XII, 8 (svedočenje Karla W.); suđenje Andorferu, I, 59 (svedočenje Kurta S.).

da je »Beograd jedini veliki grad u Evropi koji se oslobodio Jevreja«. ⁷³ U proleće 1942, čak je jedna čistačica u Turnerovom štabu, inače folksdojčerka, upitala sudskog stručnjaka u čijoj je kancelariji radila da li mu je poznato da »jevrejske žene guše gasom u jednom kamionu«. ⁷⁴ Jedan nemački vojnik koji je imao prijatelje u Sipo-SD, a koji je još ranije dosta toga čuo o streljanjima Jevreja i Srba u jesen prethodne godine — detalji o pogubljenjima bili su česta tema razgovora za stolom — tada je takođe već bio saznao za dušegupku. ⁷⁵ Čak i nemački vojnici bez ličnih poznanstava među esesovcima znali su o tome. ⁷⁶

Glasovi o kamionu-dušegupki doprli su i do obližnjih hrvatskih Jevreja koji još nisu bili internirani, pa čak i do Jevreja prebeglih u Mađarsku. ⁷⁷ Ako su Nemci mogli da iz dana u dan voze kroz centar Beograda jedan kamion-dušegupku čiji su putnici u svom samrtnom ropcu puštali krike i udarali po zadnjim vratima, onda je jasno da tajnost te operacije nije bila prioritetna; to se strogo znalo jedino pred samim žrtvama, pred logorašima koji su još bili živi i nisu slutili šta im se sprema. Kasnije su, međutim, Nemci morali da unište tragove masovnog ubijanja. U decembru 1943, u Jugoslaviju su zato stigli pripadnici odreda zvanog *Kommando 1005* Paula Blobela, čiji je raniji zadatak bio da iskopaju i spale leševe iz jama koje su za sobom ostavile *Einsatzgruppen* u Rusiji, a koji su sada likvidirali, pored ostalih, i masovne grobnice u podnožju Avale. ⁷⁸

ZAKLJUČNA RAZMIŠLJANJA

Sa gledišta broja žrtava, ubistvo nekih 7.500 Jevreja u logoru Sajmište predstavljalo je samo manju epizodu holokausta, ali takvu koja mnogo kazuje o osoblju koje je učestvovalo u izvršenju ove operacije i o etapama njenog sprovođenja. Poređenja radi, u Poljskoj je veliki deo osoblja u logorima smrti bio regrutovan ili iz jedinica sa oznakom »mrtvačke glave«, ili je to bilo osoblje sa ranijim iskustvom iz nemačkih koncentracijskih logora, odnosno iz programa eutanazije. U Srbiji, međutim, ako ostavimo po strani sporedne učesnike u sprovođenju nemačke politike prema Jevrejima — diplomate, birokrate i oficire — a usredsredimo se samo na esesovce videćemo da osoblje dodeljeno operaciji dušegupke u logoru Sajmište nije bilo sastavljeno od okorelih veterana, sa ranijim iskustvima u programu eutanazije, ili u sistemu koncentracijskih logora. Jugoslavija je bila marginalno ratište u odnosu na vojne operacije velikih razmera i na okupacionu politiku koja je sprovedena na Istoku. Kao god što su u Jugoslaviju najčešće upućivane drugorazredne vojne jedinice, tako su i SS-osoblje izuzimajući šefera sačinjavali ljudi sa relativno neodređenim i beznačajnim karlijerama u ovoj organiza-

⁷³ Sudenje Andorferu, III, 42; sudenje Schäferu, II, 416; III, 497 (svedočenje Fritza M.), 598 (svedočenje dra R.-a).

⁷⁴ Sudenje Pradelu, I, 213, (svedočenje dra Waltera U.).

⁷⁵ Sudenje Schäferu, III, 647, 654—658 (svedočenje Bruna M.).

⁷⁶ Landgericht Kassel, 3 Js 11/66, Ermittlungsverfahren gegen Walter Liepe (svedočenje Karla B.) i 44 (svedočenje Antona S.).

⁷⁷ JIM, 24—2—2/4 (svedočenje dra Leva Brandelisa); sudenje Schäferu, II, 387—388; sudenje Pradelu, I, 210 (svedočenje Alexandra F.).

⁷⁸ Nürnberg Staatsarchiv, Rep. 502, VI, T 4, pismena izjava Wilhelma Gustava Tempela.

424 K. Brauning

ciji. A u logoru Sajmište pokazalo se da i osoblje bez posebne obuke i iskustva može da se koristi za obavljanje zadataka masovnog ubijanja.

Mnogo je napisano o esesovcima kao o ideološki indoktriniranoj i veoma disciplinovanoj, lojalnoj i poslušnoj eliti, pripremanoju da sprovodi Hitlerove najradikalnije političke mere. Mada su ove odlike pripadnika SS bile značajne, one su možda isuviše bacile u zasenak neke druge bitne faktore. SS je takođe bila razgranata organizacija, rezervoar osoblja koji je obuhvatao mnoge profesije i specijalnosti. Specijalizacija i podela rada, koje su inače ključ produktivnosti u radu, pokazale su se u rukama SS-organizacije kao ključ sposobnosti ove organizacije da sprovede uništenje.

Podela rada i specijalizacija bile su značajne ne samo da bi se postigla što veća efikasnost u organizovanju masovnog ubijanja. Ovom podelom je takođe obezbeđena rutina i izvršena podela uloga među izvršiocima na nižim ešelonima organizacije, čime je znatno povećana mogućnost da oni svoj posao obavljaju kao deo rutine. Pripadnici operativnih grupa (*Einsatzgruppen*) bili su svakodnevno suočeni s tim da je njihov pravi zadatak da vrše ubistva, a organizatori njihovih akcija su uskoro sponzali i neefikasnost svog metoda ubijanja i psihološki teret koji su te akcije predstavljale. Suprotno tome, izgradnja kamiona-dušegupke i njegovo korišćenje za ubijanje Jevreja iz logora Sajmište, već su bili prvi primer efikasnosti i rutinske bezličnosti koje će biti usavršene u logorima smrti. Stražari su čuvali stražu bez obzira na to da li je to bio most, koncentracioni logor ili masovna grobnica. Vozači su vozili, pa bila to limuzina ili dušegupka. Hemičari su radili u laboratoriji zločina, bilo da je trebalo da reše tajne ubistava, ili da pomognu u njihovom izvršenju. Mehaničari su radili na svim vozilima u svojoj garaži, ma čemu ona služila, a šefovi voznog parka su ova vozila nabavljali i raspoređivali. Komandanti logora održavali su red u svojim logorima bez obzira na to da li je bilo potrebno da prete Srbima da im isporuče minimalne količine hrane, neophodne da bi se logoraši održali u životu mesec dana, ili da izmisle fiktivne propise lažnog tranzitnog logora, mada su istovremeno već vršili pripreme da te iste logoraše, koji još ništa nisu slutili, pošalju u smrt.

Andorferu, koji je upoznao neke zatočeničke logora Sajmište kao individualna ljudska bića, teško je padalo, kako je tvrdio, njihovo masovno ubijanje. Sam Andorfer je bio odgovoran za održavanje reda među živima u logoru i za čuvanje tajne o mrtvima. Operacija ubijanja koja je usledila nije bila njegov posao. On je ujutro čekao pored mosta dolazak kamiona-dušegupke; pošto bi ručao, posle podne je dolazio u logor. Kako je tvrdio, on nije bio ubica. On niti je konstruisao kamion-dušegupku, niti ga je slao iz Berlina, on nije utovarivao logoraše i nije spajao cev za izduvni gas sa kabinom, niti je vozio kamion. »Ubica je bila moja vlada«, reći će Andorfer pred sudom. I dalje: »Bilo je to jedno od onih ubistava izvršenih za pisaćim stolom«, pri čemu su organizatori iskoristili »male ljude«.⁷⁹ Što se osta-

⁷⁹ Sudenje Andorferu, III, 3—31, 65—70 (Andorferovo svedočenje pred sudom). O raspodeli zadataka i rutini vld. takođe: George Kren i Leon Rappoport, *The Holocaust and the Crisis of Human Behavior*, New York 1980, 140—141.

lih učesnika tiče, oni su svi izuzev onog vozača koji je sam smislio da oko sebe okupi jevrejsku decu i da im podeli bombone mogli da se brane od saznanja o tome da oni lično i neposredno učestvuju u ubijanju. Žrtve su u njihovoj svesti mogle da ostanu neka depersonalizovana apstrakcija, a to što su sami počinili mogli su da smatraju samo malim incidentima u toku svoje duge karijere.

Za nekolicinu na višim položajima, kao što je bio Šefer, to je bila prilika da steknu nova priznanja u svojoj veoma uspešnoj karijeri. Jedan sažeto sročeni telegram koji je obaveštavao da će stići neki specijalni kamion saopštavao je bez navođenja pojedinosti sve što su Šeferovi pretpostavljeni očekivali, i on ih nije razočarao. Ali većina učesnika nije ušla u ovo masovno ubijanje sopstvenu inicijativu niti smišljenu nameru, nego je, držeći se na psihološkoj distanci, prosto nastavljala svoje uobičajene zadatke pod neobičajenim okolnostima.

Lanac saučesnika je dug — od mehaničara, šefa voznog parka, hemičara i šefa tehničkih službi u Berlinu, do čuvara, vozača, komandanta logora i šefa policije u Beogradu. Svi su oni bili sastavni deo mreže SS-policije i više je bilo onih koji su pre stupanja u SS-formacije imali policijsku karijeru nego onih koji su bili esesovci pre stupanja u policijsku službu. Svakako da nije moguće donositi kvalifikovane sudove na osnovu jedne studije slučaja ograničenih razmera, ali ova je dovoljna da bi ukazala na to da institucionalne karakteristike i odlike osoblja nemačke policije zaslužuju jednako veliku pažnju kao i ideologija i disciplina SS-organizacije.

Važno je i pitanje pojedinih etapa uništenja Jevreja u Srbiji. Razdoblje od proleća 1941. sa formiranjem operativnih grupa (*Einsatzgruppen*), do proleća 1942, kada je sredinom marta u Belzecu otvoren logor smrti, predstavlja konfuzan period u istorijatu nemačke politike prema Jevrejima. Nema dokumenata o odlukama donetim na najvišem stepenu nacističkog vodstva. Tako je došlo do širokog raspona različitih tumačenja, kao što su sledeća: Hitler je od samog početka svoje političke karijere, odnosno od 20-ih godina znao da će pobiti Jevreje;⁸⁰ Hitler je to znao pre početka rata, ili kad je rat počeo;⁸¹ Hitler je doneo takvu odluku u proleće 1941;⁸² Hitler nije doneo jednu nego dve odluke — u proleće 1941. odlučio je da pobije ruske Jevreje, a potom u leto 1941. da pobije evropske Jevreje, mada ova druga odluka nije mogla da bude odmah sprovedena;⁸³ Hitler je odluku o uništenju ruskih Jevreja doneo u leto,⁸⁴ a evropskih Jevreja u jesen 1941;⁸⁵ Hitler nije doneo nikakvu odluku niti je izdao neko sveobuhvatno naređenje, nego je samo vršio pritisak koji je doveo do postepenog i sve bržeg kretanja ka konačnom re-

⁸⁰ Lucy Dawidowicz, *The War against the Jews*, New York 1975; Eberhard Jäckel, *Hitler's Weltanschauung*, Middletown, Conn. 1972.

⁸¹ Ovo je u najmanju ruku podrazumevao Gerald Reitlinger kada je odbacio plan o Madagaskaru kao ozbiljno zamišljenu etapu u nemačkoj politici prema Jevrejima. Druge pristalice ove teze stavljaju naglasak na *Kristallnacht*, Hitlerovo „proročanstvo“ od 30. januara 1939, i na Heydrichov memorandum *Endziel* od 21. septembra 1939.

⁸² Helmuth Krausnick, „The Persecution of the Jews“, *Anatomy of the SS State*, New York 1965.

⁸³ Raul Hilberg, *The Destruction of the European Jews*: Christopher R. Browning, „Eine Antwort auf Martin Broszat's Thesen zur Genesis der 'Endlösung'“, VfZ, br. 29, 1981, 97—109.

⁸⁴ Christian Strelt, *Keine Kameraden*, Stuttgart 1978.

⁸⁵ Uwe Dietrich Adam, *Judenpolitik im Dritten Reich*, Düsseldorf 1972.

šenju.⁸⁶ Hitler nije doneo posebnu odluku o konačnom rešenju i nije čak bio u toku njegovog sprovođenja koje su vršili njemu potčinjeni.⁸⁷ Zbog nedostatka nepobitne dokumentacije o tome da je takva odluka doneta na najvišem stepenu vlasti moramo pokušati da proces odlučivanja o tome rekonstruišemo na osnovu njegovog odraza na nižim stepenima.

Ovo pitanje ne može se rešiti proučavanjem isključivo slučaja Srbije. Međutim, i ova studija slučaja ukazuje da je između jeseni 1941. i proleća 1942. došlo do bitnog pomeranja u nemačkoj politici prema Jevrejima. Streljanje jevrejskih muškaraca bilo je prvenstveno uslovljeno lokalnim faktorima i povezano sa partizanskim ratom i politikom represalija nemačke vojske. Jevrejski muškarci su predstavljali pogodno i upotrebljivo ljudstvo za odbir žrtava potrebnih da se zadovolje određene kvote pogubljenih na ime represalija, ne izazivajući pri tom neželjene političke reperkusije koje bi još otežale borbu protiv partizana. Berlin je uputio u Beograd predstavnike SS-organizacije i Ministarstva inostranih poslova, požurujući »lokalno rešenje« jevrejskog pitanja. Kada su ovi predstavnici stigli pokazalo se da je takav pritisak nepotreban zbog toga što je lokalno rešenje već bilo u toku. Ubijanja izvršena u jesen prethodne godine nisu još bila sastavni deo opšteevropskog konačnog rešenja jevrejskog pitanja, ali izgleda da je takav plan bio već pripremljen, mada u to vreme još nije bio praktično izvodljiv. Beogradske vlasti i predstavnici Berlina složili su se da će jevrejske žene, deca i starci biti smešteni u jedan koncentracioni logor i transportovani u »sabitni logor na istoku« (očigledno za ovu kategoriju Jevreja nije dolazilo u obzir radni logor!) čim to bude tehnički izvodljivo. Takav »sabitni logor« još nije postojao, a pokazalo se da nije moguće ni deportovanje na takvo mesto u tako kratkom roku kao što je to Beograd želeo. Drugo rešenje činilo se izvodljivim — da se u Beograd pošalje kamion-dušegupka. Nije to bio spontani lokalni masakr, samo uz podsticaj i ohrabrenje Berlina, nego je to bio sastavni deo šireg plana za uništenje evropskih Jevreja. Ponos koji je pokazivao Šefer hvaleći se svojim postignućem — »Beograd je jedini veliki evropski grad koji se oslobodio Jevreja«, dok je njegova policijska služba *Sipo-SD Dienststelle* bila druga izvan Nemačke koja je svoju teritoriju proglasila za *Judenfrei*,⁸⁸ kao i revnost koju je pokazivao Turner trudeći se da se deo zasluge za ovo pripiše njemu, pokazuju da su obojica bila u potpunosti svesna toga koliki značaj Berlin pridaje tim događajima.

⁸⁶ Martin Broszat, »Hitler und die Genesis der 'Endlösung'. Aus Anlass der Thesen von David Irving«, VIZ, br. 25, 1977, 739—775.

⁸⁷ David Irving, *Hitler's War*, London 1977.

⁸⁸ Sudenje Schäferu, I, 26 (svedočenje Fredericka K.); II, 353 (svedočenje dra R.-a).

Christopher R. BROWNING

S u m m a r y

THE FINAL SOLUTION IN SERBIA — THE SEMLIN JUDENLAGER

The Nazi genocide of Serbian Jews chronologically concurs with the initial period of the "Final Solution" of the Jewish question in other parts of Europe. In the introductory part the author compares the acts of extermination of the Serbian Jews with those committed in other European countries and next briefly examines the political situation after the occupation of Yugoslavia.

As an enemy of the Nazi Germany Serbia was declared an occupation zone and the occupational regime was immediately established with Dr. Harald Turner as the Chief of the Military Administration supervising the entire administrative and civilian side of the occupational policies. The intricate network of men and their tasks organized with the aim of extermination of the Belgrade — and Serbian — Jews is related in detail; three general stages can be discerned: the anti Jewish measures (discrimination, persecution), mass shootings of Jewish males under the pretext of German reprisals for their casualties killed by the resistance movement, and finally the extermination of Jewish children, women and old men in the Semlin Judenlager (Logor Sajmište).

The horrible Jewish concentration camp Semlin was established in December 1941 while there was simultaneously carried out the reorganization of the German and SS police in Serbia hence the new head of the Sipo-SD SS-Standartenführer Emanuel Schäfer was directly in charge of the Semlin camp. The Gestapo was under the command of SS-Sturmbannführer Bruno Sattler. From the Gestapo were also recruited the two Semlin camp commandants: SS-Untersturmführer Herbert Andorfer and SS-Scharführer Edgar Enge. The author gives us the condensed biographies of these German officers within their political and social context.

Extensive portion of the text is concerned with the special gas van in which the thousands of Jewish children, women and old men were executed by suffocation while being driven from the camp over the river Sava to the hill Avala ten kilometres southeast of Belgrade. This horrible routine lasted several months and the author renders the particulars about the murderers' behaviour, the technical details, the treatment and deceiving of the camp's inmates and even briefly describes the relationship between the camp's commandant and his future victims. The last drive of the gas van was on May 10, 1942 and after that date the Nazis responsible for the extermination have declared Serbia "free of Jews" — judenfrei — and the Serbian Jewish question "settled". About 7500 Jews were executed in the Semlin camp.

428 K. Brauning

In the concluding part the author presents the sociological analysis of the SS "death personnel" and the psychological foundation for the use of the insanely conceived vehicle — the gas van. Offering his explanation of the "Final Solution" the author finally examines the decisions for the perpetration of the genocide through prism of the stages of the extermination of the Jews in Serbia.